

Гошилик Н.С. Інтегративна когнітивна модель концепту ЧАС / Н.С. Гошилик // Семантика мови і тексту: матеріали X Міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2009. – С. 60-62.

Наталія Гошилик

ІНТЕГРАТИВНА КОГНІТИВНА МОДЕЛЬ КОНЦЕПТУ ЧАС

Сучасний стан лінгвістичної науки підготував сприятливу основу для інтеграції знань про концепт ЧАС. Концепт ЧАС є точкою перетину різних типів знань: *базового*, універсального для усієї культури людства, *стереотипного* – звичного, повсякденного сприймання та *особистого*, яке пов'язане зі індивідуальним осмисленням часу як такого, визначення власного відношення до цього феномену. У світлі такого підходу концепт ЧАС – це лінгвокогнітивний конструкт, що інкорпорує різні іпостасі.

Метою цієї розвідки є аналіз інтегративної когнітивної моделі концепту ЧАС у сучасній англійській мові.

Поставлена мета передбачає виконання таких **завдань**:

- проаналізувати поняття “час” як ментальний конструкт;
- дослідити та обґрунтувати виділення онтологічного та соціально-уніфікованого рівнів концепту ЧАС;
- визначити принципи організації інтегративної когнітивної моделі концепту ЧАС.

Варто зазначити, що дослідження проблеми часу об'єктивно ускладнене двома обставинами. По-перше, саме поняття “час” є фундаментальним, первинним, у зв'язку з чим його практично неможливо звести до простіших сутностей. По-друге, в кожній окремій науковій галузі воно є семантично навантаженим теоретичним конструктом, розуміння якого цілком залежить від прийнятої в кожному конкретному випадку теоретичної моделі бачення та сприйняття навколишнього світу. Водночас, у практичному плані проблема зводиться здебільшого до питань вимірювання, вибору належної метричної моделі і, відповідно, її маніфестації.

Концепт ЧАС відносять до категорій, які беруть безпосередню участь у структуруванні та моделюванні світу. “Темпоральний досвід”, “темпоральна когніція” (у термінології В. Еванса) людини є полівимірними феноменами. Вони реалізуються в різних одиницях, поняттях, однак усі темпоральні явища визначає, означає та синхронізує людина за посередництва абстрагуючої діяльності. Це вкотре доводить, що час – складноструктурований феномен, у якому органічно поєднуються буттєве (фізичне) начало та інтелектуальний складовий елемент. Усі аспекти взаємодії людини та часу знаходять своє відображення у мові.

Дослідники часу в різних галузях науки часто ставили питання про існування часу, його реальність чи, навпаки, умовність, належність до витворів уяви людської свідомості. У нашому дослідженні ми поділяємо точку зору видатного філософа Дж. Уітроу, який досліджував проблему часу, і стверджував, що, незважаючи на тісний зв'язок з універсальним світовим порядком, джерелом ідеї часу є розум людини [8, 63]. Час як інтелектуальний конструкт утворився в ході еволюції людства. Саме тому сьогодні можна говорити про введення часу, як структури, що конструює форму людської активності й комунікації; про те, що час як умова конституювання стає іманентною частиною суспільного дискурсу, що, відповідно, є передумовою визначення соціально-уніфікованого рівня концепту ЧАС.

Концепт ЧАС, маючи фізично-філософську природу та мовне “обличчя”, не зводиться до фізико-філософського праобразу як визначальної та структуроутворюючої основи. Мовне уявлення про час має об'єктивно-суб'єктивний характер і відповідає як незалежним від людини природним явищам (зміна пір року, доби), так і історичності та всьому тому, що пов'язане з реєстрацією фактів. Людському суспільству притаманні певні категорії і норми поведінки, які складаються на основі усталеного розуміння часу. Вміння людини орієнтуватись в довколишньому світі, зокрема адекватно сприймати його темпоральний рівень, експліцитно маніфестоване в мові.

Науковці розрізняють два види впливу людини на мову – феномен первинної антропологізації мови (вплив психофізіологічних та інших особливостей людини на конститутивні якості мови) та феномен вторинної антропологізації (вплив на мову різних картин світу людини – релігійно-міфологічної, філософської, наукової, художньої) [6, 11]. Інтергуючи це положення, ми розглядаємо два види концептуалізації часу. **Первинна концептуалізація** передбачає вплив фізичних властивостей часу як одного з вимірів навколишньої дійсності на конститутивні якості темпоральних елементів мови. На цьому етапі ми говоримо про лінійність та циклічність часу як основні, первинні характеристики його сприйняття. **Вторинна концептуалізація** – вплив на мову різних процесів у життєдіяльності людини і суспільства. Маємо на увазі особливості бачення людиною тих чи інших темпоральних процесів та їх віднесення до певних суспільно-узгоджених моделей.

Як зазначає Є.В. Бондаренко, у світлі сучасних концепцій протиставлення принципів пізнання світу світобачення та світосприйняття розглядають як два способи пізнання дійсності людиною, яка усвідомлює себе одночасно і об'єктом, і суб'єктом, як способи, що взаємодоповнюють одне одного, оскільки у першому акцентують онтологічний момент, а у другому – особистісний [2,5].

Ми акцентуємо увагу на іншому аспекті темпоральної дихотомічної структури взаємодії людини з навколишнім світом, а саме на часобаченні людини (баченні часу в його онтологічній сутності) та часоконструюванні (аранжуванні часу відповідно до суспільних канонів). При дослідженні концепту ЧАС, зважаючи на його когнітивну природу та постулюючи два рівні його концептуалізації, виділяємо два його рівні – **онтологічний** (буттєвий) та **соціально-уніфікований** (суспільний). Ці рівні співіснують у свідомості людини і перебувають не в опозиційних, а в комплементарних відносинах, що впливає з основних властивостей чи аспектів часу, які визначаються як послідовність, тривалість, одночасність, часовий порядок та реєстрація (співставлення спостережень зі шкалою часу та їх фіксація). Побудова

інтегративної когнітивної моделі концепту ЧАС базується на реконструкції онтологічного та соціально-уніфікованого рівнів, модельованих через їх інтерпретацію.

Імплементуючи положення лінгвокогнітивного аналізу Л.І. Белехової [1, 202-203], ми пропонуємо власну методику аналізу концепту ЧАС. Вона включає розкриття механізмів формування й осмислення сприйняття концепту ЧАС в англійській картині світу та побудову й інтерпретацію інтегративної когнітивної моделі та часткових когнітивних моделей цього концепту. Ми розглядаємо часткові когнітивні моделі аналізованих рівнів як структурні елементи інтегративної когнітивної моделі концепту ЧАС. Часткові когнітивні моделі класифікуються відповідно до семантики їх сегментів – семантичних блоків визначальних параметрів. Таким чином, уявлення, відображені в семантиці темпоральних номінацій, ієрархічно структуруються у вигляді часткових когнітивних моделей та інтегративної моделі концепту ЧАС.

Онтологічність часу зумовлена онтологічністю існування матеріального світу, його об'єктів, процесів і подій. Тому онтологічний рівень концепту ЧАС передбачає вивчення темпоральності у ракурсі охоплення усіх засобів, що використовуються мовою для розкриття сутності реального фізичного часу та його бачення і сприйняття свідомістю людини. З приводу кореляції фізичного, філософського та лінгвістичного аспектів часу варто погодитись із зауваженням А.В. Кравченка, який наголошує, що у підпорядкуванні лінгвістичного аспекту часу фізичному та філософському аспектам закладене логічне протиріччя. Виявлення фізичного часу як категорії природничої картини світу належить до пізнішого етапу розвитку людського світу, а тому лінгвістичне позначення часу не може підпорядковуватись фізичному в принципі – адже формування мовної картини світу, яка і нині відображає архаїчну свідомість людини, передувало формуванню наукової картини світу [3,13-14]. Онтологічний час характеризують як реальний та об'єктивно існуючий [10, 330], первинним [11, 129]. Ми відносимо онтологічний рівень концепту ЧАС до первинного етапу концептуалізації часу, оскільки первинна концептуалізація є процесом

“сприйняття та вираження”, тобто ми сприймаємо те, що безпосередньо піддається сприйняттю, іноді візуальній локалізації.

Як відомо, лінійне сприйняття пов’язане з наявністю історичної свідомості, усвідомленням людиною соціального буття, послідовності своєї діяльності. Час став не тільки переживатися, а й усвідомлюватися (див. [4]). Світосприйняття людини інвертує взаємовідносини з природою. На перший план виходить людина, центр розгляду переміщується з минулого у майбутнє. Концепт ЧАС постає у концептуально-мовному світлі, ширше – як лінгвокультурологічна, що мовними засобами виражає уявлення про час, які склалися у свідомості людини та культурі [5, 132]. Реальні, онтологічні ознаки об’єктів дійсності не тільки розпізнаються, інтерпретуються і оцінюються традиційною культурою, а й “вступають в діалог” з носіями традицій, стають об’єктом дії [7, 16].

Онтологічний рівень концепту ЧАС як вияв первинного рівня концептуалізації представлений двома когнітивними моделями – лінійності та циклічності. Мовний матеріал дає підстави виокремлювати ці моделі та постулювати їх взаємоіснування у свідомості людини.

Услід за В. Евансом, ми вважаємо за доцільне розглядати когнітивні моделі як структури, що маніфестують концептуалізацію часу через поняття простору та руху у просторі [12, 750]. Час як атрибут матеріального світу має універсальний характер. Універсальними є і його властивості, зокрема послідовність, яка відображається у темпоральних відносинах, визначених словами *раніше* та *пізніше*. З іншого боку, структура концепту ЧАС вміщує відносини одночасності і тривалості. Тому доцільно розглядати концепт ЧАС через когнітивну модель лінійності, яка конституюється модусами *минулого* – *теперішнього* – *майбутнього*, та когнітивну модель циклічності, що визначається параметрами *повторюваності* та *точковості*.

Нагадаємо, що тривалий час мислення людей характеризувалось атемпоральністю. Лише згодом людство стало на шлях уніфікації часу та розробки часовимірної системи, якою ми користуємося і сьогодні. Час став

засобом регламентації життєдіяльності людини. Тому, оскільки мова є віддзеркаленням та втіленням особливостей концептуальної картини світу, саме вона слугує індикатором темпорального мислення соціуму.

Психологічно-філософське сприйняття фізичних рівнів часу стало основою для утворення сітки координат, за допомогою якої люди сприймають навколишню дійсність, моделюють темпоральний рівень у певному культурному соціумі, тобто конструюють час.

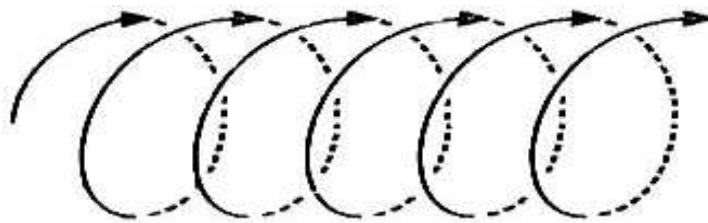
З точки зору лінгвістичного трактування феномену конструювання часу у застосуванні до соціокультурної сфери видається доцільним вести мову про **конструювання шкали часу** як конвенціональне встановлення метрики часу на основі тих чи інших *a priori* визнаних постулатів, як послідовності конгруентних інтервалів тривалості з певного початкового моменту часу. Потреба остаточної практичної уніфікації шкали часу та приведення її у відповідність нашому поняттю універсальних законів природи вилилась у численні спроби встановити єдині, уніфіковані правила користування системою хронометрування, що в еволюційному розвитку людства ототожнюється з розробкою та імплементацією різних систем календарного літочислення.

Соціально-уніфікований рівень концепту ЧАС передбачає періодизацію явищ природи і життєвого світу людини та розміщення їх на прийнятій у суспільстві часовій шкалі. У мові цей рівень представлений власне темпоральними номінаціями на позначення часових відрізків з позиції їх розміщення на часовій шкалі, тривалості та характеру протікання (відносного й абсолютного), які прийняті у суспільстві та мають статус аксіоматичних понять.

Соціально-уніфікований рівень концепту ЧАС використовується людьми для регламентації життєдіяльності, впорядкування та кореляції подій. Оскільки здавна людина бачила час як циклічно, так і лінійно і на різних етапах еволюційного розвитку домінувало те чи інше бачення, лінгвісти доходять висновку, що уявлення про час у мовній свідомості людини завжди буде і циклічним, і лінійним [11]. Деякі вчені ведуть мову про спіралеподібність часу

[6, 63]. Визначальним постулатом у визначенні цього ракурсу бачення часу є, на думку А.А. Хасанова, його топологічна властивість односпрямованості [9, 28]. Оскільки потік часу у свідомості людини є спрямованим, його закономірно характеризує векторність. Тому, зважаючи на синкретичну єдність у свідомості людини лінійного і циклічного часу, а також враховуючи те, що соціально-уніфікований рівень концепту ЧАС передбачає лінійність спрямованого часового руху і циклічність визначених людиною на основі природних явищ відрізків, ми вважаємо за доцільне визначити просторово-геометричну спрямованість концепту ЧАС як **спіралеподібну векторність** (Рис. 1.).

Рис. 1. Просторова геометрична спрямованість концепту ЧАС

Соціально-уніфікований рівень концепту ЧАС представлений двома когнітивними моделями – астрономічною та антропоорієнтованою. Астрономічна когнітивна модель є способом впорядкування дійсності, а її схематичність допомагає людям співвідносити перебіг подій. Календар є найоптимальнішим засобом рахунку часу, оскільки його впорядковану номенклатуру одиниць характеризує чіткість, що забезпечує необхідну логічність у формуванні людиною явлення про події та явища навколишньої дійсності. Астрономічна когнітивна модель дає яскраве уявлення про кількісно-якісне співвідношення якостей концепту ЧАС. Хронолексми, окрім певних метричних характеристик, вказують на особливості національного бачення часу як вагомого чинника людського існування. До лексичних одиниць астрономічної когнітивної моделі належать групи назв днів тижня, назв місяців, назв пір року, назв календарних свят та святкових дат та група квантитативного часу (дати, годинниковий час).

Антропоорієнтована когнітивна модель є показовою у сенсі взаємодії позалінгвальних та мовних факторів та є прямим свідченням взаємозв'язку

концепту ЧАС з іншими концептами. Цю модель конституюють дві групи: назви періодів життя людини та назви періодів, пов'язаних з діяльністю людини. Періодизація життя людини передбачає аналіз основних етапів *childhood, youth, maturity, old age*, а також парадигм “учасник вікової групи”, “вікова ознака” та “вікова динаміка”. Парадигми “учасник вікової групи” та “вікова ознака” номінують одиниці із конкретною кількісною детермінацією, що представлені кількісно мотивованими субстантивами і кількісно мотивованими ад'єктивами, та одиниці з латентною детермінацією. До групи “періодизація життєдіяльності людини” відносимо лексеми, які позначають суспільну організацію часу, назви вільного часу, назви прийомів їжі, номенклатуру наукових таксономій.

Отже, інтегративна когнітивна модель, що пропонується у нашому дослідженні, ґрунтується на інтегрованому підході до тлумачення природи концепту ЧАС, що означає не лише поєднання різних поглядів, а й адаптацію нових лінгвокогнітивних методів до традиційного аналізу з метою опрацювання нової лінгвістичної парадигми, в якій концепт розглядається у новому ракурсі, баченні у плані пояснення взаємодії між мовою і мисленням, знанням про навколишній світ та його втіленням у слові. Перспективним залишається порівняльний аналіз запропонованої когнітивної моделі концепту ЧАС на матеріалі різних мов.

Література

1. Белехова Л.І. Образний простір американської поезії: лінгвокогнітивний аспект: дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.04 / Белехова Лариса Іванівна. – К., 2002. – 476 с.
2. Бондаренко Е.В. К методологии анализа лексического компонента языка (категория времени в “теплой” языковой картине мира) / Е.В. Бондаренко. – Харьков: Изд-во Харьковского ун-та, 1997. – 36 с.
3. Кравченко А.В. Когнитивные структуры пространства и времени в естественном языке / А.В. Кравченко // Известия РАН. Серия литературы и языка. – 1996. – Т. 55, № 3. – С. 3-24.

4. Логический анализ языка. Язык и время. – М.: Изд-во “Индрик”, 1997. – 351 с.
5. Михеева Л.Н. Время в русской языковой картине мира: лингвокультурологический аспект: дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01 / Михеева Людмила Николаевна. – М., 2004. – 329 с.
6. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Б.А. Серебренников, Е.С. Кубрякова, В.И. Постовалова и др. – М.: Наука, 1988. – 216 с.
7. Толстая С.М. Категория признака в символическом языке культуры (вместо предисловия) / С.М. Толстая // Признаковое пространство культуры / отв. ред. С.М. Толстая. – М.: Изд-во “Индрик”, 2002. – С. 7-20.
8. Уитроу Дж. Естественная философия времени. – 2-е изд., стереотип. / Дж. Уитроу. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 400 с.
9. Хасанов И.А. Время: словарь / И.А. Хасанов. – М., 2004. – 39 с.
10. Юрченко В.С. Философия языка и философия языкознания: лингвофилософские очерки / отв. ред. Э.П. Кадькалова. – 2-е изд. / В.С. Юрченко. – М.: КомКнига, 2005. – 368 с.
11. Яковлева Е.С. Фрагменты русской языковой картины мира: (модели пространства, времени и восприятия) / Е.С. Яковлева. – М.: Гнозис, 1994. – 343 с.
12. Evans V. How We Conceptualize Time: Language, Meaning and Temporal Cognition [Электронный ресурс] / V. Evans. – Режим доступа: <http://www.vyvevans.net/EAStime.pdf>

Стаття присвячена розгляду концепту ЧАС. Запропонована інтегративна когнітивна модель концепту ЧАС знаходить реалізацію на онтологічному та соціально-уніфікованому рівнях. Проаналізовано часткові когнітивні моделі.

Ключові слова: концепт ЧАС, інтегративна когнітивна модель, онтологічний рівень, соціально-уніфікований рівень.

The article deals with the investigation of the TIME concept. The integrative cognitive model of the TIME concept that is being realized on the ontological and socio-unified levels is suggested. Partial cognitive models are analyzed.

Key words: TIME concept, integrative cognitive model, ontological level, socio-unified level.